

Perfectum, imperfectum, perfectief, imperfectief

Henk Verkuyl

Inleiding Wie zich met tempus en aspect bezighoudt, kan niet ontsnappen aan de vraag hoe het zit met de verhouding tussen de aspectnoties ‘perfectief vs. imperfectief’ enerzijds en de tempusnoties ‘perfectum en imperfectum’ anderzijds. Die vraag is o.a. nodig omdat het Noord- en Westslavische tempussysteem vergeleken met het Nederlandse arm is—het kent geen perfectum en daarmee derhalve niet het verschil tussen onvoltooid en voltooid tegenwoordige of verleden tijd—, terwijl het wel een aspectuele tegenstelling tussen imperfectief en perfectief kent. Het Romaanse tempussysteem is vergeleken met het Nederlandse systeem rijk. Naast dat wat we op grond van vergelijking perfectum kunnen noemen—bijv. de *passé composé* in het Frans—bestaan er ook tempusvormen waarin iets van de Slavische aspectnoties ‘perfectief’ of ‘imperfectief’ is terug te vinden: in het Frans respectievelijk de *passé simple* en het *imparfait*.

Het uitgangspunt voor de verkenningsstocht is het simpele feit dat in het min of meer canonieke tempussysteem van het Nederlands de oppositie in het paar ‘onvoltooid vs. voltooid’ kruist met een andere oppositie, die tussen ‘tegenwoordig’ en ‘verleden’. Men onderscheidt daarmee de onvoltooid tegenwoordige tijd (o.t.t.) van de voltooid tegenwoordige tijd (v.t.t.), en de onvoltooid verleden tijd (o.v.t.) van de voltooid verleden tijd (v.v.t.). Er is nog een derde tijdsdimensie: ‘toekomend vs. niet-toekomend’, maar die laatste blijft hier verder buiten beschouwing.

In de genoemde vier tijden drukt het imperfectum onvoltooidheid uit, het perfectum voltooidheid. Dit leidt tot een interpretatieprobleem. Hoe kan de zin *Zij legde het boek op tafel* in *Zij legde het boek op tafel en vertrok* betrekking hebben op een gebeuren dat door de keuze van het o.v.t. zowel onvoltooid is als verleden? In de normale betekenis die we aan het woord *voltooid* toekennen impliceert voltooid immers ‘verleden’, ‘af’, ‘voleindigd’, ‘afgelopen’ (om maar eens dicht bij Van Dale te blijven). Het probleem keert gespiegeld terug in de vraag hoe het te rijmen valt dat het gebeurde in een zin als *Zij heeft gegeten* met een v.t.t.-tempus zowel voltooid is als tegenwoordig.

Kwadrant Een mogelijkheid tot het scheppen van een zekere orde wordt geboden door een kwadrant waarin het tijdsonderscheid ‘onvoltooid vs. voltooid’ gekruist wordt met een bekend aspectueel onderscheid ‘terminatief vs. duratief’. De tempusloze zin *Zij leggen het boek op tafel* kan als terminatief (sommigen zeggen telisch) worden beschouwd op grond van informatie die door de predicatie zelf wordt gegeven. Het werkwoord *leggen* drukt een voortgang in de tijd uit, de argumenten van het predikaat denoteren afgegrensde en daarmee onderscheidbare eenheden. De predicatie als geheel denoteert een afgegrensde (proto-)temporele eenheid waaraan door tempus een actualisering in de reële tijd wordt gegeven. Die actualisering is dan te zien als het gebeuren waarover gesproken wordt. De tempusloze zin *Zij leggen boeken op tafel* is duratief omdat er door het kale meervoud *boeken*. geen afgrenzing mogelijk

is. Als gevolg daarvan heeft de predicatie uit zichzelf niet betrekking op een afgerond gebeuren.

We achten dit onderscheid alsmede de tests die hiervoor in omloop zijn voldoende bekend. De motivering van onze keuze voor het paar ‘terminatief-duratief’ in het kwadrant moge duidelijk zijn: we kunnen niet bij voorbaat aannemen dat de noties ‘perfectief’ en ‘imperfectief’ voor het Nederlands van belang zijn. De vier logische mogelijkheden zijn gegeven in Figuur 1 met behulp van voorbeelden. We lopen ze na.

	Onvoltooid	Voltooid
Duratief	1 (a) Zij at (b) Ik liep	2 (a) Zij heeft gegeten (b) Ik heb gelopen
Terminatief	3 (a) Zij at drie boterhammen (b) Ik liep een halve km	4 (a) Zij heeft drie boterhammen gegeten (b) Ik heb een halve km gelopen

Figuur 1

Er komt nog een inperking. In een tekst staat soms al ver voor het gebruik van een zin als (2a) een adverbiale domeinbepaling die de interpretatie stuurt. In *Morgen, dan komt ze hier naartoe en dan blijft ze hier slapen. ... Ze heeft vast al gegeten als ze komt ...* opereert door de aanwezigheid van *morgen* aan het begin van de reeks zinnen het tempus van *zij heeft gegeten* in het “Morgen”-domein. Toch wordt door het gebruik van het perfectum voltooidheid uitgedrukt. We beperken ons hier tot zinnen waarin het ankerpunt op het moment van spreken ligt. Dus we bekijken zin (2a) als uitdrukking dat het eten voltooid is vóór het moment van spreken. Dat is niet voldoende om (2a) te onderscheiden van (1a), want ook daar localiseren we het eten vóór het moment van spreken.

Voltooid tegenwoordig Sinds lange tijd is men het over eens dat, uitzonderingen daargelaten, ‘tegenwoordig’ een perspectiefpunt introduceert dat te localiseren is op het moment van spreken. De perspectiefnotie nodigt uit tot verdere visualisering, die overigens van oudsher al kenmerkend is voor de aspectanalyse, tot en met het gebruik van de term *aspect*. De meest gangbare metafoor is die waarin men vanuit het perspectief van het heden (de eerste t. van v.t.t.) een voltooidheidspunt v. opzoekt in het verleden. Op dat tweede punt wordt dan het gebeuren van de predicatie gelocaliseerd. Het visuele aspect wordt zichtbaar door te zeggen dat (2a) het gebeurde presenteert vanuit een kijker in het heden waarmee je kunt terugzien naar dat voltooidheidspunt.

Dit beeld is wel aan te houden maar er moet iets aan veranderd worden. Dat kan door tempus in feite alleen maar te bestuderen in teksten waarin zinnen een informatieketen vormen. We beperken ons tot series zinnen geproduceerd door één spreker in diens verhaal om zodoende een aantal punten op orde te krijgen. Een dergelijk verhaal kan metaforisch worden gezien als een uitnodiging om naar een film te kijken, waarmee de analyse van tempus kan plaatsvinden in termen van filmstructuur.

Men kan nu zeggen dat ‘voltooid’ geen directe overgang mogelijk maakt van D_E , het domein waarin het gebeuren plaatsvond, naar D_S , het domein waarin het heden van de spreker zit. In die overgang moet

minstens een ander domein zitten al of niet in het verhaal gegeven. Het ‘tegenwoordig’ bepaalt de relevantie van het gepresenteerde: het ligt in D_S . De spreker acht het voor het correct informeren van de hoorder nodig om een plaatje (= het domein) te geven waarin het door de predicatie beschrevene gelocaliseerd wordt, maar geeft die domein als een kort “shot” om in de filmterminologie te blijven: in één beeld wordt duidelijk wat plaatsvond. Voor het informeren van de hoorder wordt het relevant en voldoende geacht om vanuit het nu van de spreker, afstandelijk zou men bijna zeggen, informatie te geven over wat er plaatsvond.

Dergelijke plaatjes kunnen een naam krijgen, o.a. door gebruik van een temporele adverbiale bepaling. In *Zij heeft toen gegeten* is *toen* de naam van het gemonteerde domein en daarbinnen is het gebeuren zichtbaar voor de hoorder nu. Ook andere gebeurens kunnen in dat afgesloten domein worden ondergebracht. Het perfectum garandeert daarmee volledige afgeslotenheid: het in de verte zichtbare gemonteerde domeinplaatje is eindig, dus ook het gebeuren.

Merk op dat het perfectum niets zegt over de predicatie zelf. ‘Voltooid’ heeft betrekking op de wijze van presenteren, van cameravoering: het domein is afgesloten en als gevolg daarvan alles wat er in plaatsvond. Vergelijking van vak 2 met vak 4 in Figuur 1 is dan ook veelzeggend: beide tempora zijn voltooid en tegenwoordig. Het verschil tussen (2a) en (4a) is een verschil in de aard van het gebeurde, niet een verschil met betrekking tot de spreker en diens perspectief en ook niet een domeinverschil. De zin (2a) *Zij heeft gegeten* is even voltooid als (4a) *Zij heeft een boterham gegeten*. De zin heeft dus niet de rand van het gemonteerde plaatje nodig om te worden begrepen als begrensd. Dat is wel het geval met het duratieve (2a).

Onvoltooid verleden We maken nu de overstap naar de vakken 1 en 3. Voor vak 1 is er interpretatief geen probleem in teksten als *Gisterenmiddag ging ik bij mijn moeder langs. Zij zat met andere dames aan tafel te eten, maar ze at met tegenzin..* Het eten gebeurde in het (of een) verleden en de tempusloze predicatie ‘Zij eten’ is duratief hetgeen wil zeggen dat deze niet de informatie bevat om het gebeuren uit zichzelf af te grenzen. Vak 3 is in zekere zin de spiegeling van vak 2, omdat in vak 3 terminativiteit en onvoltooidheid met elkaar strijden om interpretatieve voorrang.

Op grond van informatie aanwezig in het werkwoord en zijn argumenten zijn tempusloze zinnen als (3a) *Zij eten drie boterhammen* terminatief. *Zij* en *drie boterhammen* denoteren een afgrensbare hoeveelheid (van entiteiten, in dit geval), terwijl *eten* een dynamisch werkwoord is dat zorgt voor informatie over wat in de localistische traditie bekend staat als een Pad: de ontwikkeling van een gebeuren van begin tot een mogelijk eind. Het werkwoord *eten* zelf heeft betrekking op de in principe onbegrensde (door het werkwoord aangeleverde) proceskant van de padstructuur. Wil men dit proces termineren, dan is informatie afkomstig van de argumenten nodig om dat te doen. In (3a) wordt zij gegeven door *drie boterhammen*. Doordat sprekers van (3a) de NP *drie boterhammen* kiezen in plaats van bijvoorbeeld de NP *boterhammen* presenteren zij het beschrevene als afgegrensd. De keuze van de woorden en woordgroepen in de zin verraadt hoe de sprekers willen dat hoorders omgaan met de geleverde informatie.

Door de keuze in (3a) voor de o.v.t. ontstaat er zoals gezegd een conflict dat moet worden opgelost: de

terminativiteit van (3a) zegt dat er sprake is van een afgegrensd gebeuren, maar de naam van het tempus zegt dat er sprake is van een onvoltooidheid. Het conflict is natuurlijk snel op te lossen door te zeggen dat de naam van het tempus niet gelukkig gekozen is, maar we kunnen beter.

We kijken opnieuw naar het perspectief dat de spreker instelt en benutten opnieuw de eerder gebruikte metafoer. Door ‘verleden’ plaatst de spreker ons bij het bekijken van het verhaal niet in het domein D_S maar we krijgen direct toegang tot het domein D_E zelf. We gaan als hoorder mee terug met de camera die dat domein filmt zodat we de predicaties over de gebeurens daarbinnen kunnen volgen. In tegenstelling tot het perfectum kan het imperfectum door ‘onvoltooid’ de dynamiek van de voortgang zelf in beschouwing nemen. Het onvoltooide van de o.v.t. heeft echter niet zozeer betrekking op de predicatie zelf maar op de toegangverschaffing tot het domein. Zij heeft betrekking op het ontbreken van enige indicatie over de achtergrens van het shot D_E . Het gebruik van de o.v.t. in een verhaal wil zeggen dat de camera op dat domein gericht blijft net zo lang tot het gebruik van een ander tempus de cameraopstelling wijzigt. In een sequentie als *Gisterenmiddag ging ik bij mijn moeder langs. Zij zat met andere dames aan tafel te eten, maar ze at met tegenzin.* is er dus sprake van één D_E waarin verschillende gebeurens worden gefilmd. Sommige daarvan worden uit zichzelf afgegrensd.

Voor duratieve zinnen als (1a) houdt dit in dat het specifieke gebeuren waarover gesproken wordt nog steeds aan de gang zou kunnen zijn. Dat nu is onmogelijk in het geval van (2a) *Zij heeft gegeten* en (2b) *Zij heeft gelopen*. Het is ook onmogelijk in (3a) *Zij at drie boterhammen* en in (3b) *Ik liep een halve km*. In een shot—nogmaals, een deel van film waarin (een deel van) het verhaal wordt geregistreerd vanuit een bepaalde cameraopstelling—gebeuren er allerlei afgegrensde dingen (man komt thuis, kust zijn vrouw, doet zijn jas uit, etc.). Die gebeurens binnen het shot worden gegeven door terminatieve informatie-eenheden. Maar als in de voortgang van een film (1a) waar is en er wordt verder geen informatie meer gegeven dan kan zij nog zitten te eten (hoe onwaarschijnlijk dat ook is gegeven onze kennis van de wereld). Dat kan nooit met het eten van (dezelfde) drie boterhammen.

Het verschil tussen (3a) *Zij at drie boterhammen* en (4a) *Zij heeft drie boterhammen gegeten* wordt hiermee dus echt een verschil in cameravoering niet in wat er gebeurd is: in beide gevallen geeft de inleiding van de terminatieve informatie door het werkwoord en zijn argumenten te kennen dat het beschrevene gaat over een afgegrensd gebeuren. In het geval van (4a) zorgt het perfectum voor de voltooidheid door een afgegrensd shot, in het geval van (3a) is de afgrenzing van het shot zelf niet zichtbaar. Op het niveau van de predicatie zorgt de terminatieve informatie voor een afgegrensd gebeuren in het shot zelf. Er is wat dit betreft een duidelijk niveauverschil tussen wat het perfectum doet in het Nederlands en de begrensde informatie afleidbaar uit de predicatie in (3a).

Terminatief en imperfectief Wie zou willen bepleiten dat de notie imperfectief toch bruikbaar is voor het Nederlands, komt met zinnen als:

(5) Voordat ze wegging at ze drie boterhammen met oude kaas

(6) Terwijl zij (haar) drie boterhammen at, perste hij zes sinasappelen en maakte de thee klaar.

De hoofdzin *Ze at drie boterhammen* in (5) is terminatief: de spreker garandeert dat het hele predicatie-Pad is doorlopen, maar in (6) worden we door *terwijl* betrokken in het procesdeel van het eet-gebeuren dat plaatsvond. De zin kan ook vervolgd worden met: *...maar omdat ze haast had liet ze de boterhammen voor wat ze waren*. We kennen dit soort inbreken op terminatieve informatie van de Engelse Progressive Form. In (6) zouden we zeggen *While she was eating her 3 sandwiches ...*

Deze mogelijkheid tot inbreken wordt geleverd door het imperfectum. Het is wel mogelijk te zeggen *Ik liep zoals gewoonlijk mijn halve km, maar even over de helft moest ik toch even rusten en omkeren*, maar niet *Ik heb zoals gewoonlijk mijn halve km gelopen, maar even over de helft ...*. In dit laatste geval is de halve kilometer in zijn geheel gelopen. In een zin als (7)

(7) Toen hij opstond en de klemmen aan zijn broek bevestigde, passeerde de oude man in de witte regenjas hem op zijn beurt (Voskuil, Het Bureau 7, p.61)

is 'hij opstaan' terminatief en 'hij de klemmen aan zijn broek bevestigen' ook. Toch is het toch mogelijk het procesdeel van het tweede gebeuren te belichten door het gebruik van *toen*, waarmee het passeren gelocaliseerd kan worden binnen het bevestigen van de klemmen.

Gegeven de correctheid van deze observaties rijst de vraag of het voor het Nederlands toch niet zinvol is een beroep te doen op de noties imperfectief en perfectief, maar dan uitsluitend voor kwadrant 3. Het idee zou dan kunnen zijn om de terminatief opgebouwde zin *Zij at drie boterhammen ambigu* te verklaren en de ene lezing te forceren met een operator *Imp* (nodig in (6) en (7)) en de andere met de operator *Perf* (nodig in (5)). Dat lijkt een aantrekkelijk gedachte omdat je daarmee zou kunnen zeggen dat *Perf* de spreker committeert tot de garantie dat het hele Pad is afgelegd terwijl *Imp* dat in het midden zou laten.

De aantrekkelijkheid wordt wat minder zodra je inziet dat de dan ontstane notie van (im-)perfectiviteit niet meer (voldoende) overeenkomt met die van het Slavisch. Operaties op reeds gevormde aspectuele padstructuur moeten onderscheiden worden van operaties die binnen de predicaties zelf tot aspectualiteit leiden. Met andere woorden, imperfectief en perfectief aspect in het Nederlands opereren bij het toelaten van de twee operatoren "van buitenaf" op reeds aanwezig aspectuele informatie, maar dragen zelf niet bij tot de aspectualiteit van de predicatie. We laten dit punt verder voor wat het is, maar nemen terwille van de afronding van dit stuk aan dat de operatoren niet nodig zijn en dat we dus buiten de twee noties kunnen omdat we aan de parameters van het kwadrant genoeg hebben

De vraag wordt dan opnieuw gesteld: hoeveel perfectief aspect doet het Nederlands in zijn tempussysteem? Niet zoveel kan dan het antwoord luiden. De parameter 'voltooid' in de vakken 2 en 4 is voldoende om alles wat er aan perfectiviteit kan worden uitgedrukt voor zijn rekening te nemen, gegeven een karakterisering van zinnen als duratief of terminatief. Perfectum overdekt perfectief volledig: perfectiviteit als aparte parameter is niet zichtbaar te maken. Daarentegen is 'onvoltooid' niet voldoende om imperfectiviteit af te dekken, want vak 3 is hier stoorzender. Wellicht zijn hiervoor operatoren nodig,

maar die opereren net als de Prog-operator in het Engels op al gevormde aspectuele structuur. En de vraag is of daarvoor de Slavische notie '(im-)perfectiviteit' uit de kast moet worden gehaald. Het kan, maar daarmee krijgt de Nederlandse invulling van die noties toch een duidelijk andere kleur. We laten dit punt open voor verdere discussie.

Afrondend Aldus blijkt het mogelijk om het begrippenpaar 'voltooid tegenwoordig' en 'onvoltooid verleden' in het Nederlandse tempussysteem een redelijk precieze interpretatie te geven. Er zijn twee manieren om terug te gaan in de tijd vanaf het moment van spreken: via 'verleden' en via 'voltooid'. 'Verleden' schept een kijkpunt in het verleden en daar wordt met behulp van 'onvoltooid' een beeldscherm geplaatst die de gebeurens volgt in het domein waarover het gaat. De gebeurens daarbinnen kunnen naar hun beschrijving van tweeërlei aard zijn: duratief of terminatief. 'Voltooid' introduceert direct een afgesloten domein in het verleden maar fixeert dat wat gebeurd is in een plaatje dat vanuit het nu bekeken wordt. Op die plaatjes zijn tweeërlei gebeurens zichtbaar: duratief en terminatief, maar doordat ze als compleet beeld worden aangeboden in een afgesloten domein, is onmiddellijk duidelijk dat de gebeurens in het verleden liggen. Voor het Nederlands houdt dit in dat alleen in het geval van vak 3 van het kwadrant de oppositie imperfectief vs. perfectief zinnig zou zijn te noemen omdat daar twee gebruiksmogelijkheden zijn. In de andere drie vakken volstaat het tempus. De dubbele gebruiksmogelijkheid van een tempusloze terminatieve zin als (3a) is echter zo afhankelijk van adverbiale bepalingen als *toen* en *terwijl*, dat wil zeggen, is zo afhankelijk van hoger liggende informatie dat men zich moet afvragen of het zinnig is om in dat geval te praten van Slavische (im-)perfectiviteit. In het Nederlands zijn voltooidheid en onvoltooidheid meer onderdeel van de actualisering van predicatie in de reële tijd dan constituerende eigenschappen van de predicatie zelf. Maar het debat over vak 3 is nog niet beëindigd.